

FÖRKÖLI GÁBOR

Az excerpálás és a közhelygyűjtés kora újkori elmélete Magyarországon

1. Bevezetés

A történelem első dokumentált excerpálója idősebb Plinius volt, de Aulus Gellius is bevallja, hogy az *Attikai éjszakák* megírására készülve szorgalmasan kivonatolt más műveket.¹ Az információ-elrendezés, a nyelvi–retorikai önképzés, a nyelvi bőség, az imitáció és újraírás módszereként a kivonatolás mindig is meghatározó gyakorlat volt, a kora újkorban pedig a humanista nyelv- és irodalomszemléletnek megfelelő elméletei is megszülettek. Rudolphus Agricola, a dialektika megújítója írta le a Jacobus Barbirianusnak címzett híres levelében (*De formando studio*), hogyan lehet idézeteket, bölcsmondásokat és exemplumokat kulcsszavak segítségével csoportosítani, azokat ellentétpárokbá szervezni, valamint egy példát akár több releváns helyre is beírni. Híres példájában a megerőszakolt Lucretia története a tisztaságot, az erényt, az erőszakot és a paráznaságot is illusztrálhatja. Agricola módszerét Erasmus tette népszerűvé *A szavak és a dolgok bőségéről* írott értekezésében, amely az excerptákban használt kulcsszavakat már közhelyeknek (*loci communes*) nevezi, vagyis az eredetileg érvhelyeket jelentő terminust már ahhoz hasonló értelemben használja, mint amelyet a modern irodalomtudományi nyelv az irodalmi toposzokkal kapcsolatban. Ezt a szóhasználatot követi Melanchthon is, aki szerint közhely lehet mindaz a téma, amelyről az irodalomban és tudományban értekezni szokás (*De locis communibus ratio*). A pedagógiai célú közhelygyűjtés rövid programadó írásán kívül Melanchthon a protestáns teológiai összefoglalók számára is műfajt és struktúrát teremtett, amikor megírta *Loci communes theologici* című művét.² A széles körben használt nyomtatott, alfabetikus és tematikus tudástárak mellett a kora újkorban folyamatosan jelentek meg az egyéni, kézíratos gyűjtemények összeállításáról szóló elméleti értekezések, amelyek időnként kifejezetten izgalmas, rafinált és a kivonatok dinamikus előhívását lehetővé tevő szervezőelveket fogalmaztak

* A szerző az ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszékének egyetemi tanársegédje. A tanulmány megírása idején Bolyai János Kutatási Ösztöndíjban részesült.

1 Ann Moss, *Printed Commonplace-Books and the Structuring of Renaissance Thought* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 24 zt, 53–54; Alberto CEVOLINI, *De arte excerpandi: Imparare a dimenticare nella modernità*, Biblioteca dell'«Archivum Romanicum»: Serie I: Storia, Letteratura, Paleografia 333 (Firenze: Leo S. Olschki, 2006), 22.

2 Erről az Agricolától Melanchthonig tartó folyamatról: Moss, *Printed Commonplace-Books...*, 73–82, 101–133.

meg, köztük például a cédulázás első elméleteit.³ A magyar szakirodalomban különösen nagy figyelmet kaptak a kivonatolás jezsuita módszertanai, elsősorban Jeremias Drexel *Aurifodina* (Aranybánya, 1641) című értekezése.⁴

Tanulmányomban arra a kérdésre keresem a választ, hogy vajon volt-e a kora újkorban a kivonatolásnak magyarországi és erdélyi elmélete, illetve megjelennek-e az excerpálás szempontjai a korszak irodalomelméleti – elsősorban retorikai – reflexiójában. Ehhez értékes viszonyítási pontokat kínál a külföldi szakirodalom, amely az utóbbi évtizedekben retorikatörténeti, valamint információ-történeti szempontból vizsgálta a kérdést.⁵ Alberto Cevolini például az emlékezet és a felejtés kétirányú folyamata felől értelmezte a könyvnyomtatással kezdődő információrobbanást, rámutatva arra, hogy a könyvek átláthatatlan bőségéből (*copia librorum*) miképpen született meg a bennük lévő tudás átlátását, rendszerezését lehetővé tevő módszerek igénye.⁶ A germanista Élisabeth Décultot pedig ellenkezőleg járt el, a nehezen elérhető, ritka vagy drága könyvekre, a könyvek ritkaságára (*inopia librorum*) helyezte a hangsúlyt, rámutatva arra, hogy a kivonatok gyűjtése személyre szabott „kéziratos könyvtárak” létrehozásához vezetett.⁷ A két szempont egyébként nem zárja ki egymást: az egyre növekvő könyvtermést látva számos nyugat-európai tanulmányúton lévő magyarországi peregrinus is úgy érezhette, hogy egyre több olyan könyv lát napvilágot, amelyet soha nem tud majd megvenni, elolvasni, vagy ha elolvassa is őket, nem fog rájuk emlékezni.

A téma vizsgálatához fontos segítséget jelentenek a Tarnai Andor által kezdeményezett kutatások, amelyek a hazai irodalmi gondolkodás előzményeit tárták fel.⁸ Sok figyelmet kapott az excerpálás határterületének tekinthető kompiláció kérdése is, el-

3 Christoph Benjamin SCHULZ, *Poetiken des Blätterns*, Literatur–Wissen–Poetik 4 (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 2015), 168–169.

4 MACZÁK Ibolya, „Aranybánya a helyes olvasáshoz: Jeremias Drexel: *Aurifodina*”, in *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor és TASI Réka, 275–279 (Miskolc: Miskolci Egyetem, 2012). Lásd még: TÜSKÉS Gábor, *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai* (Nádasi János), *Historia litteraria* 3 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1997), 62–63, 161–163.

5 Ann Moss említett könyvén kívül fontos még: Francis GOYET, *Le sublime du «lieu commun»: L'invention rhétorique dans l'Antiquité et à la Renaissance* (Paris: Honoré Champion, 1996).

6 CEVOLINI, *De arte excerpendi...*; Alberto CEVOLINI, ed., *Forgetting Machines: Knowledge Management Evolution in Early Modern Europe* (Leiden–Boston: Brill, 2016).

7 Élisabeth DÉCULTOT, ed., *Lire, copier, écrire: Les bibliothèques manuscrites au XVIIIe siècle* (Paris: CNRS Édition, 2003).

8 TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”: *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1984); BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnak és írhatnak”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998); KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2007). E könyvsorozat egyik fontos előzménye: BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971). A homiletika elméletéhez még külön lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998).

sősorban a középkori és a kora újkori katolikus homiletika kapcsán.⁹ Kiss Farkas Gábor a jezsuita kivonatolás gyakorlata alapján Zrínyi excerpálási gyakorlatát rekonstruálta egy érdekes gondolat kísérlet erejéig.¹⁰ Meghatározó kutatási irány a kora újkori könyvekben olvasható nyomtatott vagy a tulajdonos által bejegyzett kéziratos margináliák vizsgálata is. Ez eddig különösen a puritán olvasáskultúra esetében vezetett érdekes eredményekre, amelyek közül Tóth Zsombor antropológiai felvetéseit lehet kiemelni.¹¹ Nemrég Tasi Réka – a fenti információ-történeti szempontokat is felvetve (*copia* és *inopia librorum*) – fejtette ki, hogyan segítették elő a kora újkori könyvek indexei és széljegyzetei az információkereső, a szöveget pásztázó és szekvenciákra osztó olvasását.¹²

A 16–18. században magyarországi szerzőtől nem ismerünk olyan művet, amely az excerpálást monografikus igénnyel dolgozta volna fel. Így jobb híján a hazai kötődésű retorikai és homiletikai kézikönyvekhez kell fordulnunk. Poétikai művekről viszont kevesebb szó lesz, mivel ezek főleg a prozódia, a metrikát, esetleg a műfajtant tárgyalják, és a költői kifejezőkészség csiszolásának, az imitációnak és az emulációnak a kérdéseit csak nagyon ritkán veszik elő.¹³ Egyetlen érdemi kivételnek a piarista Lucas Moesch poétikája tekinthető, amelyet a maga helyén tárgyalni fogok.

2. Hazai elméletek

2.1. A protestáns humanizmus

A nyelvi bőség és a helyes latinság összefüggéséről vallott erasmusi gondolatokat a magyarországi és erdélyi iskolai humanizmus nagyon korán a magáévá tette. Latin és ógörög gnómagyűjteményeket nyelvpedagógiai és erkölcsnemesítő célokból már Johann Honter és utódja, Valentin Wagner is kiadott Brassóban a helyi protestáns iskola tanulói számára. Amikor például Honter 1541-ben közreadja válogatását Erasmus

9 BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi: A késő középkori prédikációs segédkönyvek forráshasználata: A hiteles információk összegyűjtésének kevésbé bevallott módszerei: az intertextualitás információs rendszerei*, Historia litteraria 23 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2007); MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban* (Szigetmonostor: WZ Könyvek, 2010); MACZÁK Ibolya, *Kölcsönzés és kompozíció: Szövegalkotás 17–18. századi szerzők prédikációiban*, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 23 (Budapest: MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2019).

10 Kiss Farkas Gábor, „A filológus Zrínyi és a reneszánsz olvasáskultúra”, in Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*, 135–154 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2012).

11 TÓTH Zsombor, *A kora újkori könyv antropológiája: Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756) írás- és szöveghasználatában*, Irodalomtörténeti füzetek 178 (Budapest: Reciti Kiadó, 2017).

12 TASI Réka, „Usus, non lectio: Olvasásmódok mint szövegproduktív eljárások a kora újkori prédikációs indexek nyomán”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 122 (2018): 745–753, 745–748.

13 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 9–13, 23–45; BALÁZS Debóra, „Komáromi Csipkés György: *Speculum Poeticum*”, in *Mű & Szerző: Fiatal kutatók konferenciája*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, DOBOZY Nóra Emőke, FÖRKÖLI Gábor, LOVAS Borbála, NÁDOR Zsófia, és SZILÁGYI Emőke Rita, Arianna könyvek 4, 29–38 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2011).

Adagiájából, Pesti Gáspár a brassói diáksághoz írott ajánlásában a rövid, velős mondások pedagógiai hatékonyságát is hangsúlyozta.¹⁴

Ennél a meglehetősen általános megjegyzésnél érdekesebb Bártfa reformátorának és a városi oktatás humanista megújítójának, Leonhard Stöckelnek a munkássága. Stöckel mind az erasmusi *copia* fogalomkörében, mind a melanchthoni értelemben vett teológiai *loci communes* műfajában komoly teljesítményt hozott létre. Elméleti jelentősége elsősorban teológiai kézikönyvének van: ez nem más, mint Melanchthon *Loci communes*ának az a bázeli, 1561-es kiadása, amelyhez Stöckel igen terjedelmes annotációt írt. A szakirodalom nem igazán foglalkozott ennek tartalmával, pedig a melanchthoni módszer hazai recepciójának egy igen érdekes, mélyen reflektált dokumentumáról van szó.¹⁵

Az annotációkat utószó zárja, amelynek címe *De usu seu utilitate locorum communium*. A közhelyeknek kétfajta használatát különbözteti meg benne a szerző: az egyik a teológia tematikus vagy topikus felosztása, amelyet a Melanchthon-féle közhelygyűjtemények és a katekizmusok használnak, a másik pedig a közhelyek egzegetikai célú használata. Itt elemzi Stöckel a Törvény és az Evangélium melanchthoni dichotómiáját is, és amellett érvel, hogy a bibliai helyeket e két kategória szerint kell csoportosítani. Ez nem pusztán az Ó- és Újszövetség mechanikus megkülönböztetését jelenti, hanem egy nagyon is kifinomult olvasási módot. Stöckel erre igen szemléletes példát hoz fel Mátyé evangéliumából: „Matth. 19. inquit Christus: si uis in uitam ingredi, serua mandata.” (Károlyi fordításában: „Ha pedig be akarsz menni az életre, tartsd meg a parancsolatokat.”)¹⁶ E bibliai hely alapján azt gondolhatná valaki, hogy az örök életet a törvénynek megfelelő tettekkel lehet kiérdemelni. Azonban ez ellenkezik a krisztusi tanítással, amennyiben az evangélikusok szerint a Törvény betartásának nincs érdemszerző ereje. Stöckel szerint úgy lehet ezt a nehézséget feloldani, hogy azt mondjuk, Krisztusnak ez a mondása a Törvényre, és nem az Evangéliumra vonatkozik. (Az Evangélium a Törvény megtartásánál magasabb rendű igazságot hirdet. Stöckel nem fejt ki, de az idézett evangéliumi hely a gazdag ifjúról szól, akinek Krisztus azt javasolja, hogy a törvények betartásán túl ossza szét vagyonát a szegények között.) Stöckel szerint az, aki túlzott önbizalommal közelít a Szentíráshoz, olyan mint a disznó, akik elé gyöngyöt szórnak: „illiq[ue] porci quibus margaritae, uel canes quibus res sanctae non sunt obijciendae” („ezek elé a disznók elé nem szabad gyöngyöt szórni, vagyis ezeknek az ebeknek nem vetünk oda szent dolgokat”).¹⁷ A Szentírás tehát – bár a protestáns tanítás szerint mindenki számára érthető és tanításai elégségesek az üdvösséghez – mégsem szól minden-

14 Desiderius ERASMUS, *Epitome adagiorum Graecorum et Latinorum iuxta seriem alphabeti ex Chiliadibus* (Brassó: Honter, 1541), a2r–a4v. – RMNy 43.

15 Leonhard STÖCKEL, „Annotationes Locorum communium doctrinae Christianae Philippi Melanchthonis”, in Philipp MELANCHTHON, *Loci communes theologici* (Basel: Johannes Oporinus, 1561), álcímlap. – VD16 M 3664, RMK III 483 és 5284. Stöckel humanista műveltségéről az egyik legjobb tanulmány: Daniel ŠKOVIERA, „Leonard Stöckel und die Antike: Die klassische Bildung eines Schulhumanisten”, *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia* 11–12 (1979–1980): 41–58.

16 STÖCKEL, „Annotationes...”, 267.

17 Uo.

kihez közvetlenül, és nem lehet tudós módszerek, jelen esetben a melanchthoni közhe-
lyek használata nélkül értelmezni.

A nemzeti irodalmi nyelv erasmianus megteremtésére irányuló korai kísérletek és a melanchthoni protestáns művelődési program első hazai képviselői után Szenci Mol-
nár Albert lesz az, aki hasonló színvonalú nyelvi és művelődési programmal lép fel.
Az excerpáláshoz szorosan kötődő parömiológia legnagyobb magyar alakja kétségtelen-
ül a szótáríró Szenci Molnár. A bölcsmondások, frazeológiai elemek nyelvpedagógiai
használatában elsősorban strasbourgi tanulmányai alatt merült el. Ennek összefüggés-
rendszerét Imre Mihály ismertette a legalaposabban. A strasbourgi protestáns akadé-
mia retorikai eszményeit mélyen meghatározta alapítója, Johann Sturm, aki Erasmus
copia-elméletének egyik legnagyobb továbbfejlesztője volt, és Szenci olyan mesterek
kurzusait hallgatta, akik méltó folytatói voltak Sturm örökségének: Joseph Lang, Jo-
hann Bentz és Ludwig Hawenreuter. Ez az eszmény *copia rerum* és a *copia verborum*
egységét vallotta, vagyis előírta, hogy az orátor otthonosan mozogjon az egyes tudo-
mányokban is, ne csak az ékesszólásban.¹⁸

Szenci Molnár Albertnél ugyan hiába keresünk a fenti szerzőkéhez mérhető, önál-
ló elméleti megjegyzéseket a kivonatolás és a parömiológia témájában, a témával kap-
csolatos könyvpiaci változásokra azonban nagyon is reflektál. Az 1604-ben megjelent
Dictionarium előszavában a latinságnak a közelmúltbéli újabb felvirágzását ünnepeelve
megemlíti a szókincs- (*Thesauri*) és példagyűjtemények (*Promptuaria*), valamint a jogi
kézikönyvek (*Fora Romana*) örvendetes megszaporodását. Ezek szerint még az élőszó-
val oktató tanárokat is helyettesítik, maguk is „néma mesterek”; a német tanítók ezek-
nek a műveknek hála nem töltenek sok időt szavak és kifejezések diktálásával, mivel a
tanulók maguk keresik ki ezeket otthon a könyveikben.¹⁹

Ha maga Szenci elméleti reflexiót nem is igen hagyott hátra az excerpálásról,
Syllecta scholastica címen kiadott egy a téma szempontjából is érdekes pedagógiai mű-
vekből álló antológiát 1621-es *Lexicon*ának részeként. Hat művet válogatott be a Beth-
len Istvánnak, a fejedelem kiszemelt utódjának dedikált könyvébe, közülük nem egy a
protestáns német oktatásra is rálátást enged: Johannes Bilstenius (Bilstein) *Methodus*
novam aperiendi scholam, Wilhelm Zepper *De scholis vernaculis*, Szent Jeromos *Institutio*
puellarum, ex epistola ad Laetam, Rodolphus Agricola *De formando studio*, Petrus
Mosellanus *De tempore studiis impendendo* és Philipp Nicodemus Frischlin *De ratione*
instituendi puerum ab anno aetatis sexto et septimo című műve is szerepel benne.²⁰ Agrico-
la értekezésének jelentőségét a kivonatolás szempontjából nem kell bemutatni, viszont

18 IMRE Mihály, „Úton járásnak megírása”: Kulturális emlékezet, retorikai-poétikai elvek érvényesülése Szenci Molnár Albert műveiben, *Humanizmus és reformáció* 31 (Budapest: Balassi Kiadó, 2009), 31–35, 46–48, 80–104.

19 SZENCI MOLNÁR Albert, „Dictionarium Latino-Ungaricum: Előszó”, ford. BORZSÁK István, in SZENCI MOLNÁR Albert, *Válogatott művei*, kiad. VÁSÁRHELYI Judit, bev. TOLNAI Gábor, 166–175 (Budapest: Magvető Kiadó, 1976), 167–168.

20 *Syllecta scholastica* [...] collectore ALBERTO MOLNAR (Heidelberg–Frankfurt am Main: Aubrius–Schleichius, 1621). – VD17 23:295948Y, RMK III 1330. A Szenci Molnár-szótár 1621-es kiadásának függelékeként: RMNy 1239(4).

a többi szövegben is vannak fontos megjegyzések és módszertani előírások témánkkal kapcsolatban. Bilstenius 1590 szeptemberében aláírt művében mindenekelőtt a jezsuita oktatással kíván versenybe szállni. Egy helyen Szenci Molnárhoz hasonlóan ő is a tudás rendszerezéséhez, a felejtés és az emlékezet dinamikájához, a könyvekhez való néhez hozzáféréshez és a könyvek sokaságának (*copia librorum*) a toposzához köti a szentenciák gyűjtésének igényét:

Sok tanuló bizony az évek során számos szerzőről hall: mégis amikor hasznos és szükséges lenne, szinte semmit sem tudnak felidézni belőlük. Mi ennek az oka? Elvégre egyetlen egy világi auktorral is annyira megizzadnak; előbb beleöszülnek, mintsem megérteneék. Meg aztán nem minden tanuló olyan szerencsés, hogy annyi latin és görög könyvet gyűjtsön össze magának, amennyit szeretne. Ők addig is egyetlen szentenciákkal teli könyvből alapvető dolgokat méríthetnek, amíg egy napon rájuk nem mosolyog a szerencse, és szert nem tesznek olyan könyvtárra, amelyben számos szerző műve megtalálható. Sőt olyan sok szerzőt össze lehet így gyűjteni, hogy noha egyeseknek sok ragyogó könyvük van, gyakran nagyobb kedvüket lelik az olyan műben, amely válogatott jeles etikai és politikai szentenciákból áll.²¹

Példákat is felsorol erre a különösnek ható preferenciára. Melanchthon is a fenti okok miatt kedvelte annyira a Carion-krónikát, amely történeti kompendiumként több forrásmű szintézisét végezte el.²²

Szenci Molnár Albert nyelvészeti-retorikai gondolkodása minden bizonnyal hatással volt az egyik legjelentősebb külföldi kiadású magyar retorikai mű szerzőjére, Pécseli Király Imrére (1590 k.–1641), aki heidelbergi peregrinációja után német földön maradvá bekapcsolódott Szenci Molnár oppenheimi bibliakiadásának munkálataiba is.²³ Hasonlóan ehhez a Szentíráshoz, oppenheimi kiadású Pécseli Király nagyszabású retorikatankönyve, az először 1612-ben kiadott *Isagoges rhetoricae libri duo*.²⁴ A mű az

21 Uo., 6–7: „Multi quidem studiosi multis annis multos autores audiunt: tamen quando usus et necessitas postulat, nihil fere proferre possunt. Quid in causa est? Quia in uno aliquo profane auctore tantopere abs re desudant; ut canescant citius, quam sapient. Deinde non omnes studiosi sunt eiusdem fortunae, ut quoslibet Latinos et Graecos fere innumeros libros sibi comparare queant. Hi autem ex uno aliquo libro sententiarum pleno, primordia tantisper haurient, dum meliore olim spe fortunae affulgente bibliothecam variorum authorum instruant. Quid? multi ita natura comparati sunt, ut licet multos praeclaros habeant libros, tamen saepenumero insignibus ethicis et politicis sententiis opere aliquo selectis maximopere delectentur.” Mint ismeretes, fennmaradt Szenci Molnár saját kéziratos *loci communes*-gyűjteménye is, amely szerves részét képezi 1596-tól 1617-ig vezetett naplójának. Erről lásd: SZENTPÉTERI Márton, „A költői játék ismeretelméleti szerepe a kora újkorban: Adalékok a *Lusus poetici* eszmetörténeti értelmezéséhez”, in *Dictionarium 1604: Szenci Molnár Albert szótára*, szerk. SZABÓ András, 234–259 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Osiris, 2007), 243–245.

22 MOLNÁR, *Syllecta scholastica*, 9–10.

23 Kettejük kapcsolatáról lásd KECSKEMÉTI Gábor, „Pécseli Király Imre retorikája és Szenci Molnár Albert”, in SZABÓ, szerk., *Dictionarium 1604...*, 261–289.

24 Három kiadása volt: PÉCSÉLI KIRÁLY Imre, *Isagoges rhetoricae libri duo* (Oppenheim: Hieronymus Galler, 1612). – RMK III 1112. A második kiadást bibliográfiáink nem ismerik. A magát harmadikként megjé-

első, magyar szerző által írott rendszeres retorikának számít. Az eredetileg a komáromi iskola számára írott könyv használatát az 1648-as sárospataki zsinat az északkelet-magyarországi megyék protestáns iskolái számára írta elő.²⁵

Az *Isagoges* klasszikus felosztású retorika, vagyis a szónoknak mind az öt feladatát tárgyalja: az invenciót, a diszpozíciót, az elokúciót, a memóriát és a pronunciációt. Az invenció, a tárgyi ismereteknek a topikus rendszer segítségével történő összegyűjtése adott témáról. A *loci communes*ekről mint érvforrásokról az első könyv első, az invencióról szóló része szól. Ezek szerint az érvforrás a beszéd egyedi témájának általánosítását teszi lehetővé. Ebben segíthetnek a témához kapcsolódó bölcsmondások, idézetek:

Például ha Cicerót páratlan ékesszólásáért dicsérjük, általános érvünk az lesz, hogy micsoda gyönyört és hasznót jelent az ékesszólás maga az emberi társadalom számára. Ha pedig Jóbot a türelméért dicséred, erről az egyedi témáról kitérhetsz az általános évrre, és általában véve dicsérheted a türelmet a bölcsök ragyogó mondásai alapján, és ebben a mesterségben szükséges és igen hasznos, ha bármely témáról rögtön készen állsz ilyenekkel. Ezért nem épp haszontalan dolog összegyűjteni a bölcs mondásokat és az írók emlékezetes mondásait: a nagy írók mondásai mindig súlyt adnak a megnyilatkozásnak.²⁶

Amikor Pécseli Király éppen a téma kapcsán beszél a bölcsmondások és idézetek használatáról, akkor elsősorban a dolgok bőségéhez kapcsolja az excerpálás gyakorlatát, amelyet Szenci Molnár első sorban a parömiológia, a frazeológia és a *copia verborum* területén alkalmazott.

2.2. Rámista retorikák

A *copia* hagyományos gyökerű erasmista–melanchthoni tanát egészen új szöveggörnyezetben fogalmazta újra a hazai rámizmus. Ramus eredetileg az anyaggyűjtést (az invenciót) és a diszpozíciót száműzte szónoklattanából, és retorikájában csak az elokúciót és az akciót tárgyalta. Ugyanakkor az őt követő tankönyvszerzők gyakran szinkretista módon jártak el, vagyis rámista retorikájuk mellett az invencióra és a diszpozícióra is kiterjedő, úgynevezett *ars oratoriát* is kiadtak. Így jártak el a magyarországi és erdélyi szerzők is, köztük például a Gyulafehérvárott tanító Piscator, Andreas Graff trencsényi rektor, illetve a sárospataki tanár, Buzinkai Mihály.²⁷ Ők a bőség tanát ennek meg-

lő kiadás: RMK III 1551. Modern magyar fordítása: PÉCESELI KIRÁLY Imre, *Bevezetés a retorikába két könyvben*, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR Zsuzsa (Budapest: Trezor Kiadó, 2017).

25 MÉSZÁROS István, *Az iskolaügy története Magyarországon 966–1777 között* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1981), 380; vö. KECSKEMÉTI, „Pécseli Király...”, 265.

26 Uo., 136.

27 BARTÓK István, „XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 95 (1991): 1–24; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul...”, 79–97, 114–149, 168–253.

felelően az *ars oratoriájukban* fejtették ki, de az excerpálás mikéntjéről kevés mondanivalójuk volt.

Érdekes kivételt jelent ez alól a Szenci Kertész Ábrahám által megjelentetett *Orator extemporaneus* című könyv (1656).²⁸ A szerzője a címlap szerint Georg Becker, valójában azonban a Braunsbergben tanító jezsuita Michael Radau. Mint Tarnai Andor megállapította, a könyv tartalma a jezsuita Cipriano de Suárez retorikájára megy vissza, azt azonban ráamista módon dolgozta át.²⁹ Az invencióról szóló rész középpontjában az elmeél (*acumen*) tárgyalása áll, és az érvfajták tárgyalásánál különösen nagy hangsúlyt helyez a könyv az elmés mondásokra, szentenciákra, exemplumokra és az emblematikára. Miként a könyv címe is jelzi, a mű alkalmi beszédekhez kíván segítséget nyújtani. Így az általános retorikai tudnivalók után a kézfogóhoz, az esküvőhöz, a születéshez és a temetéshez illő beszédek szabályait tekinti át. A szóbeliség egyébként nem kizárólagos, epítáfiumokra, sírfeliratokra is hoz szemelvényeket. A szerző az eljegyzésről szóló részben a „Qui invenit Amicum, thesaurum invenit” (‘Aki barátra lel, kincset talál’) mondásra mutat be variációkat különböző klasszikus és későbbi szerzőtől, köztük Petrarcától is.³⁰ Fontos megemlíteni még, hogy Szenci Kertész könyvének függeléke Justus Lipsius episztolaelméletét tartalmazza, amelynek 12. fejezetében a szerző a levélírás művészetének elsajátításához az excerpálás gyakorlatát javasolja.³¹ Izgalmas kérdés, hogy vajon volt-e bármilyen hatása ennek a műnek a levelezés iskolai oktatására, és így készültek-e Váradon levélformulák elsajátítására való kivonatok.

2.3. Puritán *ars concionandik*

Az idáig tárgyalt parömiológiai és retorikai műveket annak a melanchthoni ideálnak szellemiségében írták, amely szerint a Szentírás elsőségével összeegyeztethető a pogány klasszikusok tanulmányozása, sőt a keresztény humanizmus nagyon is elősegíti a Biblia jobb megértését és az erkölcsös keresztény nevelést. Az antik műveltségelemek használatával kapcsolatban azonban mind Szenci Molnár, mind Pécseli Király visszafogottságra intenek. Ha most a homiletika 17. századi fejleményeit nézzük meg, akkor a humanizmustól való távolságtartás már jóval radikálisabban jelenik meg.

A 17. század közepétől fogva kelet-magyarországi és erdélyi reformátusság körében az olvasást tartalmi szempontból több egymást támogató irányzat is a Szentírás felé terelte. Az ekkoriban írott egyházi retorikák, *ars praedicandik* szinte kivétel nélkül a Szentírás magyarázatát tartják a prédikációk kizárólagos feladatának. A prédikátornak a dolga, hogy a Bibliát értelmezve megfogalmazza a keresztény tanítást

28 Michael RADAU, *Orator extemporaneus, seu artis oratoriae brevium bipartitum* (Nagyvárad: Szenci Kertész Ábrahám, 1656). – RMNy 2684.

29 TARNAI Andor és CSETRI Lajos, *A magyar kritika évszázadai 1: Rendszerek: A kezdetektől a romantikáig*, szerk. SÓTÉR István (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 142; BARTÓK, „Sokkal magyarábbul...”, 119–121.

30 RADAU, *Orator*, 191–194.

31 Uo., 463–465.

(*doctrina*) és annak gyakorlati alkalmazását (*applicatio*). Így vélekedik Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) is, aki még gyulafehérvári professzorként írt *Ars concionandi* című értekezését csak később, 1654-ben jelentette meg Leidenben.³² Jellemző módon az egyházatyák, a szónokok és költők műveiből vett szentenciák használatát általában elveti, csak ritkán látja indokoltnak alkalmazásukat.³³ Az egyszerű, dísztelen stílus való a tanító beszédhez, ennek megfelelően az igehirdetés elmélete lényegében a tanítás és magyarázat módszertanából áll.

A magyarországi homiletikai elméletnek a kivonatolás szempontjából érdekes fejezete a puritanizmus gyakorlatias, Biblia-központú kegyességéhez kapcsolódik. Kecskeméti Gábor megjegyzése, mely szerint a *sola Scriptura*-elv radikális értelmezése a puritán igehirdetésben az excerpálás esetén is valószínűleg a bibliai helyek túlsúlyát eredményezte, alighanem igaz lehet ezen művek alapján.³⁴ Medgyesi Pál (1605–1663 k.) a *Praxis pietatis* című értekezés fordítójaként minden bizonnyal az irányzat legjelentősebb magyar szerzője volt. Prédikációelméleti műve *Doce nos orare* (*Taníts meg minket imádkozni*) címmel jelent meg 1650-ben Bártfán.³⁵ A művet vizsgáló Bartók István rámutatott arra, hogy noha a puritán kegyesség jegyében Medgyesi a magánima fontosságát hangsúlyozta, még a házi használatra szánt ima esetében is fontos volt szerinte, hogy az imádság szabályozott, strukturált legyen.³⁶

Medgyesi könyve két fő részből áll: az első az imádkozás szónoki felépítéséről szól, a második a prédikálásról. Érdekes, hogy míg a második rész kétnyelvű, latin–magyar, és nyilvánvalóan a hivatásos lelkészeknek szól, addig az imádságról szóló első rész kizárólag magyar nyelvű, és nemcsak a gyülekezet előtti imádkozáshoz, hanem a magánimádsághoz és a családi körben – a „Háza-nepe közöt”-i – imádsághoz is segítséget kíván nyújtani, címzettje tehát tipikusan a pátriárkák modelljére elképzelt családapák. Feltűnő továbbá, hogy az imádságról szóló rész hosszabb és részletesebb is, mint az igehirdetésről szóló: mégpedig majdnem háromszor, ha a kétnyelvű részből csak az egyik nyelvet számítjuk.

A könyv tabulák segítségével szemlélteti az imádság és a prédikáció részeit, így például az imádság esetében az *exordiumot* – és azon belül Isten megszólítását –, a vallástételt, a hálaadást és a kérést (*petitio*). A szerző részletesen foglalkozik a beszéd memorizálásával is. Ebben szerinte különösen nagy segítséget jelenthet a tabulák hasz-

32 JOHANN HEINRICH BISTERFELD, „*Ars concionandi*”, in *Scripturae Sacrae divina eminentia et efficientia* (Leiden: Ludovicus a Vuyren, 1654), 1 (újrakezdődő lapszámozással a könyvön belül). – RMNy 2527.

33 Uo., 17.

34 KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika...*, 89.

35 MEDGYESI PÁL, *Doce nos orare, quin et predicare etc. az az, Imadkozásra és predicatio irasra s-tételre, és a'nak meg-tanulására-való mesterseges tablak* (Bártfa: Jacob Klöss Jr., 1650). – RMNy 2310. Forrásairól lásd: KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 55–56; Újabban: KECSKEMÉTI Gábor, „Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 158–169.

36 BARTÓK ISTVÁN, „Az imádság retorikája a XVII. századi magyar irodalomelméletben”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 98 (1994): 548–557; BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 150–183. Az imádságelméletéről újabban: KNAPP ÉVA, „Az imádság retorikájának kora újkori történetéhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 123 (2019): 3–32.

nálata.³⁷ A könyv tehát nemcsak maximálisan kihasználja a tipográfiai lehetőségeket a mondanivaló szemléltetéséhez, a jegyzeteléshez is ajánlja a lejegyzés ágrajzot használó módszerét. Ezeket a táblákat gyakran útnak, útmutatásnak is nevezi Medgyesi, és ezt a szót nemcsak „előírás” jelentésben, hanem szó szerint is érthetjük, amennyiben az imádkozás és a prédikáció megtervezéséhez és megjegyzéséhez a hívőnek a papír síkján ábrázolt utat kell bejárnia. Az ágrajzokon szemléltetett helyeket elsősorban bibliai alapú tartalommal kell kitölteni. A szigorú biblicizmus azonban árnyaltabb autoritásfelfogást takar, mint elsőre látszik. Medgyesi az özvegy fejedelemnének, Lorántffy Zsuzsannának írott ajánlásában megemlékezik arról, hogy egyesek a „külső tanultágtételek” – azaz Biblián kívüli szövegek, egyházatyák, fabulák és históriák – teljes elvetésével vádolják őt. Itt minden bizonnyal elsősorban Geleji Katona István püspökre, a jezsuiták és az unitáriusok kérlelhetetlen ellenfelére gondolt, akivel mind homiletikai, mind egyházzervezeti kérdésekben durva hangnemű vitái voltak.³⁸ A nem bibliai forrásokkal kapcsolatos fenti vádat Medgyesi az előszóban egyrészt igazságtalannak tartja,³⁹ másrészt pedig a prédikációról szóló részben maga is megemlíti a külső források jelentőségét, még ha ezeket másodlagosnak gondolja is a Szentírás-hoz képest.⁴⁰ Fontos megjegyezni azt is, hogy míg tabuláival a Biblia „feldarabolását”, szakaszokra bontását propagálja, Medgyesi azt is hangsúlyozza, hogy elengedhetetlen a teljes Szentírás olvasása és ismerete, a *lectio continua*. A könyv végén ki is kel a postillák, a vasárnapi evangéliumok egyoldalú használata ellen, és „kolbásztöltőknek”, „faragóknak” nevezi azokat a prédikátorokat, akiknek nincs teljes képük a Bibliáról.⁴¹ Egy helyütt azt javasolja Medgyesi, hogy a prédikátorok a teológiai kézikönyvek tanulmányozása mellett a bibliai helyek alapján saját *locus communis*-gyűjteményt is készítsenek olyan „Köz-Helyeknek Titulusi”-val, mint például a „Hit” vagy a „Joságos Tselekedetek”.⁴²

Medgyesi a Szentírás excerpálását az egyszerű hívőknek, családfőknek is ajánlja, mondván, hogy a bibliai idézetekből a tabulák segítségével szép imákat lehet összeállítani egyéni célokra is. Példája alapján így elképzelhető olyan *centoszerű* magánima, amelyben a hívő Istent a Jób könyvéből vett szavakkal szólítja meg, majd Dániel próféta nyomán tesz vallomást bűneiről:

37 MEDGYESI, *Doce nos orare...*, K6v.

38 Geleji Katona prédikációiról, Medgyesivel való vitájáról: GÁL Lajos, „Geleji Katona István igehirdetése”, *Theologiai Szemle* 15 (1939): 3–34, 51–178, 187–218, 210–217; TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen és a két Rákóczi György korában* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1978), 69–94. Prédikációelméleti reflexióiról a legrészletesebben: HELTAI János, „Geleji Katona István, mint udvari prédikátor”, in *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, *Historia litteraria* 18, 149–163 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 2005).

39 MEDGYESI, *Doce nos orare...*, 1r-v.

40 Uo., 14r: itt a bizonyítandó hittételhez javasolja többek között a „pápistáknak” ellentmondó, egyházatyáktól vett szentenciák használatát („Sententiis Patrum, si contra Pontificios agatur”), de csak „ritkán és módjával” („sed raro et parce admodum”).

41 Uo., P2r.

42 Uo., O4v.

Az Sz. Írást gyakran olvassa, s-szoktassa magát a'nak szollásihoz, az *Út-mutatásokban* avagy *Táblákban* lévő *fő-fő Részekhez* és *Tzikkelyekhez* illendő s-azokra tartozó példáiban. Melly vegre az Ut-mutatásuknak Tzikkelyei után mindenüt, jo darabb pusztá papyrossat hagyon, hogy mikor az Bibliát olvassa, a' mit az olvasás közben hová-valonak esmérénd lenni, mindjárt oda jegyezhesse, mint példának okáért, ha az *Ijob Könyvének 9-dik Részt* kezdi olvasni, ottan mindjárt az 1, 2, 3, 4, 5. etc. *versekből*, az Isten nagyságának, hatalmasságának, méltóságos-vóltának leírását az Könyörgésre-való *Ut-mutatásnak első Tzikkelye*, úgy mint az Istennek *Meg-szóllétása* alá írhattya. Így Danielnek *9-dik Részéből*, az *Bünről s-méltó Büntetésről-való Vallás-tételnek* Tzikkelyei alá, válogatott szép példákat az 5, 6, 7, 8 etc. *versekből*.⁴³

Medgyesi Pál könyve tehát nemcsak anyanyelvű előírásokat tartalmaz az excerpálás tárgykörében, hanem az anyanyelvű bibliaolvasáshoz is módszertant nyújt.

A puritán kegyesség teológiai és homiletikai implikációit a gyakorlatias, ráamista logikával ötvözte a 17. század második felében két debreceni vonatkozású prédikáció-elméleti munka is. Az egyik Martonfalvi Tóth György *Ars concionandi Amesiana* című 1666-os műve, a másik Szilágyi Tönkö Márton *Biga pastoralis* című 1684-es tankönyve.⁴⁴ Martonfalvi Tóth György (1635–1681) utrechti, franekeri és oxfordi tanulmányai során Ramus dialektikáját is tanulmányozta, azt később kommentárokkal ellátva ki is adta,⁴⁵ miután rövid váradi tanárság után, a város elestével Debrecenben tanár lett. Műve, címevel ellentétben nemcsak szolgálaián átvette az angol puritán Amesius gondolatait, hanem azokat ki is bővítette, sőt olykor ellent is mondott nekik.⁴⁶ Meghatározása szerint a prédikálás nem más, mint a Biblia igéinek magyarázata, és csakis a Biblián mint a keresztény tanítás egyetlen autentikus forrásán alapulhat az igehirdetés.⁴⁷ Martonfalvi homiletikája így nagyjából a bibliai hermeneutika módszertanát tárgyalja. Viszont ő sem hanyagolja el a szentírási magyarázattal foglalkozó *loci communes*eket. Az igehirdetés invenciójának alapját voltaképpen ezek a segédkönyvek jelentik. A szerző a prédikációk több fajtáját különbözteti meg, és ez alapján javasol kézikönyvet az előkészítésükhöz.⁴⁸

Azonban a saját készítésű, kéziratos kivonatokról nincs mondanivalója. Tanítványa és későbbi munkatársa, utódja a debreceni teológiai professzorságban, Szilágyi Tönkö Márton viszont az excerpálás módszertanáról is ír. A *Biga pastoralis* című művében alaposan számot vet a magyarországi puritán egyházi szónoklat korábbi szakirodalmával. Az Apafi Mihálynak szóló dedikációban könyvének előzményeiként megemlí-

43 Uo., D1v. Kiemelések az eredetiben.

44 Mindkettő kontextusát és szellemi forrásvidékét kimerítően elemzi: BARTÓK István, „Két XVII. századi magyar egyházi retorika”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 447–460; BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul...”, 219–234.

45 Petrus RAMUS, *Dialecticae libri duo* (Debrecen: Karancsi György, 1664). – RMNy 3146.

46 BARTÓK, „Két XVII. századi...”, 448–449; BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 220–221.

47 MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* (Debrecen: Karancsi György, 1666), A1r. – RMNy 3275.

48 MARTONFALVI TÓTH, *Ars concionandi...*, A2r-v.

ti Medgyesi Pál *Doce nos oraréj*át és Martonfalvi művét is.⁴⁹ A bevezetésben Medgyesi Páltól eltérően azonban olyan programot fogalmaz meg, amely inkább az egyház latinul is jól tudó elitjét célozza meg, mintsem az egyszerű családapákat: a páásztor két feladata szerinte az „*officio agendi nomine Dei apud populum; et nomine populi apud Deum*”, vagyis az Isten nevében elmondott prédikálás a nép előtt, valamint az imádkozás mint a nép képviselete Isten előtt.⁵⁰ A lelkipásztorok megkülönböztetett szerepe ellenére azonban Szilágyi Tönkő Medgyesi Pálhoz hasonlóan szintén két részre osztja az egyházi retorikát, vagyis imádságra és igehirdetésre – innen a mű címe, vagyis a két-kerekű szekér kifejezés.

Maga a kézikönyv olyan bibliai helyek gyűjteményeként is olvasható – ez olykor csak a locusjelölések feltüntetését, olykor rövid, gyakran magyar nyelvű szentírási idézeteket jelent –, amelyek mintaimádságoknak is tekinthetők. Ezeket a szerző az imádság és prédikáció szabályait, feladatait és részeit tekintve csoportosítja. Az ima részei Szilágyi Tönkő szerint az *exordium*, a *confessio* (a bűnbánati rész), *petitio* (a kérés), a *gratiarum actio* (a hálaadás) és a *conclusio*. Mint említettem, a bibliai idézetek gyakran magyarul szerepelnek a latin szövegben, ami Szilágyi Tönkő gyakorlatias szellemét példázza, amely jól megfért a Medgyesiénél árnyalatnyival intellektuálisabb-elitistább szemléletével. Az imák felosztását Szilágyi Tönkő nem csupán pontokba szedve, hanem tabulák formájában is demonstrálja. Könyve Medgyesi Pál tabuláinak részletesebb, immár bibliai locusokkal és idézetekkel is kiterjesztett verziójának is tekinthető. Az az imádságról szóló rész végén például a Nehemiás 9-ben és a Medgyesi által is példaként említett Dániel 9-ben olvasható imádságok ágrajzát látjuk:

49 SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu ars orandi et concionandi, ex Sacris scripturis asserta* (Debrecen: Töltesi István, 1684); RMK II 1536),)(3r és)(3v.

50 Uo.,)(1r.

DEMONSTRATUR Secundo
Exemplo Orationis Danielis, quae extat
Cap. 9.

Ea Constat I. Exordio
Quod constat.

1. Compellatione ab attributis, sumpta: Ut sunt DEL. $\left\{ \begin{array}{l} 1. Majestas \\ 2. Veracitas s. fidelitas \\ 3. Misericordia v. 4 \end{array} \right.$

Constat II. Confessione. Eaque.

1. Peccatorum v. 5. $\left\{ \begin{array}{l} 1. Communium totius Israelis v. 5.8.9.11. \\ 2. Signanter idobedientiae erga praeconia Prophetarum Dei v. 6.10. \end{array} \right.$

2. Meritarum poenarum et afflictionum

Ut sunt:

1. Pudor faciei $\left\{ \begin{array}{l} 1. Penes viros Jehudae. \\ 2. Penes habitatores Jerusalem. \\ 3. Penes Reges et Principes \\ 4. Penes patres v. 7.8. \end{array} \right.$
2. Effusio Exorationis divinae v. 7. 11.
3. Iustitiae Dei v. 7. 14. praenuntiae execrationis per Mosén aliosque Prophetas v. 11. 13.
4. Veracitatis in promissis v. 11. 12. 13.
5. Misericordiae v. 9.

Constat III. Petitione. Eaque:

- Apprecatoria. $\left\{ \begin{array}{l} 1. Aversionis irae et excadescientiae divinae a Civitate v. 16. \\ 2. Restitutionis Urbis v. 17. \end{array} \right.$

Quae suis vestita est motivis.

- Movet autem Propheta DEUM hisce Quod $\left\{ \begin{array}{l} 1. Etiam ex Aegypto liberavit populum v. 15. \\ 2. Inservit hoc gloriae nominis eius v. 19. \\ 3. Iustitia et fidelitas promissionis divinae hoc suadet v. 16. \\ 4. Secus probro erit populus vicinis v. 16 \\ 5. Jerusalem et populus, de nomine Dei vocentur v. 18.19. \\ 6. Non iustitiae, sed miserationi Dei confisus oret v 18. \end{array} \right.$

Constat IV. (desiderata Gratiarum actione)

Conclusionem Petitoria exauditionis et impletionis votorum v. 19.⁵¹

Ha beírnánk Dániel próféta bűnbánati imájának verseit a megfelelő rubrikákhoz, akkor meglehetősen terjedelmes volna az az indexált, strukturált szöveg, amelyet kapnánk. Látjuk az ágrajzon, hogy Szilágyi Tönkö elemzése nem teljesen az imádság sorrendjében halad, és egy verset akár több rubrika alá is besorol, ilyen a 9, 18-as vagy a 9, 19-es – „Hajtsad, én Istenem, a te füledet hozzánk és hallgass meg; nyisd meg szemeidet és tekintsd meg a mi pusztulásunkat és a várost, a mely a te nevedről neveztetik; mert nem a mi igazságunkban, hanem a te nagy irgalmasságodban bízva terjesztjük elődbe a mi esedezéseinket. Uram, hallgass meg! Uram, légy kegyelmes! Uram, légy figyelmes, és cselekedd meg, ne késedelmezzél tennen magadért, oh én Istenem; mert a te nevedről neveztetik a te városod és a te néped” (Károlyi Gáspár fordítása) –, amely az Istenhez intézett kérések jogosságának indoklásában, valamint a konklúzióban is szerepet kap. A debreceni tanár által felvázolt *locus*-rendszernek ugyan nem minden pontja általánosítható más imádságok elemzéséhez, ám figuratív módon ezek is kiterjeszthetők a keresztény hívőkre – ilyen például a Júda férfiaiinak vagy Jeruzsálem lakóinak szégyentől piruló arcára vonatkozó helyek. Más *locus*ok általánosíthatósága jobban látható: a „Nem a (saját népének) igaz voltában, hanem Isten irgalmasságában bízva imádkozik”, illetve „Az isteni ígérek igazságossága és szavahihetősége is ezt kívánja” cím olyan érvfajta rejt, amelyet könnyen elképzelhetünk más témájú és kontextusú imádságban is, az imádkozónak tetsző szentírási idézettel „feltöltve”.

Szilágyi Tönkö az imádság részeinek tárgyalása után az imádkozás egyéb szabályait ismertetve még formulák tezaurizálását is javasolja, erre különösen Jób, a zsoltár, a kis és nagy próféták, illetve Pál levelei alkalmasak szerinte. Itt részletesen is leírja, hogyan képzel el az imádkozáshoz szükséges excerpálás folyamatát:

Különösen azoknak, akik alaposabban el szeretnének mélyedni az imádkozás művészetében, azt javaslom, hogy készítsenek maguknak tiszta lapokból álló *füzetet*, amelynek lapjaira – köztük kellő nagyságú helyet kihagyva – írják fel az imádság részeit, valamint a részek további alrészeit mint egy-egy *címet*, és a megfelelő címekhez és helyekhez az imádkozás formuláit, amelyekkel a Bibliát olvasva találkoznak (például a bevezetéshez: a bevallani való rossz dolgokat, bűnöket vagy büntetéseket, valamint azokat a vagy lelki, vagy testi jókat, amelyeket vagy magunknak, vagy másoknak kérünk, valamint a hálaadásra való szöveghelyeket), vezessék és másolják be.⁵²

Medgyesi Pál könyvéhez hasonlóan azonban itt is az imádságról szóló rész érdekesebb az excerpálás szempontjából, noha vele ellentétben Szilágyi Tönkónél nagyobb hangsúly van a magánáhitat mellett a nyilvános imán. Az excerpálás azonban mind-

52 Uo., 56: „E’ re ergo fuerit praesertim eorum, qui se in Arte orandi maxime exercitatos cupiunt, ut sibi ex chartis puris *libellum* fieri curent, intraq[ue] ejusdem paginas, partes orationis partiumq[ue] particellas, quasi totidem *titulos*, et quidem justo spatio a se se mutuo discriminatos, describant, et formulas orandi (v. c. exordiendi: mala, seu culpae seu poenae confitendi: bona, seu spiritualia seu corporalia, et quidem, seu pro nobis seu pro aliis petendi: pro acceptis gratias agendi etc.) inter legendum Biblia occurrentes, ad suos titulos et sedes reducant, et reducendo describat.” Kiemelések az eredetiben.

kettőjüknél a puritán Biblia-olvasás révén anyanyelvű írásos tevékenységgé válik.⁵³ Termékeny szempont lehet idekapcsolni Bajáki Ritának a kora újkori magyar imádság-elméletekkel kapcsolatos kutatásait. Bajáki rámutat, hogy nemcsak protestáns, hanem katolikus imakönyvekben is előfordul az a Szent Ágostonra visszavezethető kettős definíció, amely szerint amikor imádkozunk (*orare*), akkor mi beszélünk Istenhez, amikor pedig a Szentírást olvassuk (*legere*), Isten beszél hozzánk. A szentírási szövegből kompiláló imádságok ezek szerint tehát az imádság és az olvasás, az emberi és az isteni beszéd szempontjait ötvözik.⁵⁴

2.4. Excerptálás a katolikus megújulás retorikáiban

A jezsuita retorikaoktatásban központi szerepe volt Suárez tankönyvének, amelyet Nagyszombatban is többször kiadtak. Klasszicizáló ízlést propagáló és témáját skolasztikusan tárgyaló ciceroniánus retorika, a szónok szokásos öt feladatát mutatja be.⁵⁵ A dolgozatomban szempontjából releváns témák közül a *copia verborum*ra az elokúcióról szóló részben, a 3. könyv 3. fejezetében (*De ornatu*) kerít sort.⁵⁶ A bölcsmondások, exemplumok és egyéb, az érvelésben felhasználható információk teaurizálásáról érdekes módon nem a feltalálásról szóló részben beszél, nem is a szöveg nyelvi felékesítése kapcsán, hanem a memóriáról szóló részben. A Cicerótól kölcsönzött definíció szerint „az emlékezet az ékesszólás kincsestára”.⁵⁷ Arról tehát nem beszél Suárez, hogy ezt a kimeríthetetlen kincstárt hogyan lehetne a papírra bízni és ott rendszerezni, csupán az emlékezet médiumáról, mnemotechnikai kérdésekről értekezik.

A bőség központi témája későbbi jezsuita tankönyveknek is. Az 1694-es nagyszombati *Tractatus Chriae* a *chria* műfajáról értekezik, amely terminus alatt oly beszédet ért, amely valamely nagy ember bölcs mondását fejt ki vagy jeles tettét magyaráz-

53 A puritán kegyesség olvasáskultúrája kapcsán értékes adalékokat szolgáltat: FAZAKAS Gergely Tamás, „Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A *Praxis pietatis* margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről”, in *Nyelv, lelkiesség, regionalitás a középkor- és kora újkorban, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor és BALOGH F. András, 146–168 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2013); TÓTH, *A kora újkori könyv...*, 172–208.

54 „Nam cum oramus, ipsi cum Deo loquimur; cum vero legimus, Deus nobiscum loquitur”. PL, Tomus XXXIX, Appendix, Sermo XXXII, Caput II, 2324. Idézi: BAJÁKI Rita, „Dialógus az imakönyvekben: A hitbéli vitákon történő felülemelkedés ünnepi pillanatai”, in *A dialógus formái a magyar régiségben*, szerk. FARMATI Anna és GÁBOR Csilla, 215–224 (Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó–Bolyai Társaság, 2021), 216 (lábjegyzet). Ezúton mondok köszönetet Bajáki Ritának, amiért tanulmányát még a megjelenése előtt a rendelkezésemre bocsátotta. Lásd még itt is: BAJÁKI Rita, „Imaszövegek, felekezetek, imakönyvek”, in *Interkonfesszionalitás és irodalom a kora újkorban*, szerk. MÓRÉ Tünde és TASI Réka, Reciti konferenciakötet 8, 63–74 (Budapest: Reciti Kiadó, 2020), 64.

55 Cypriano SUÁREZ, *De arte rhetorica libri tres* (Roma: Jacob Mascardus, 1620). Sajnos a mű első nagyszombati kiadása (RMNy 3671[1]) meglehetősen ritka, így nem tudtam használni.

56 SUÁREZ, *De arte rhetorica*, 116–117 (a fenti római kiadás).

57 A 3. könyv 53. fejezetében: uo., 207 (a margón): „Memoria est eloquentiae thesaurus.”

za.⁵⁸ Az adja ennek a könyvnek az érdekességét számunkra, hogy a végén tartalmaz egy Emmanuele Tesaurótól vett példatárat, amely a „Brevi in urna conduntur cineres magni Alexandri” mondat hetvenhétféle változatát ismertetve mutatja be a nyelvi lehetőség lehetőségeit.⁵⁹ A magyar könyvészetben nem találni nyomát annak az adatnak, hogy ez a könyv lényegében azonos egy Passauban Georg Höller által nyomtatott compendiummal.⁶⁰ Ennek a kiadásnak a címlapján eredetileg az excerpálás egyik legrégebbi metaforájának emblematikus ábrázolása látható: egy pók a hálójával, valamint közepén egy virág méhekkkel. A gyűjtögető méh és a saját testéből hálót szövő pók ellentétét tárgyalja az olvasónak írott előszó is, amely a nagyszombati kiadásban is megtalálható.⁶¹ A passau kiadás végéről azonban még hiányzik a Tesaurótól vett példatár – ez alkalmasint a nagyszombatiak kiegészítése lehetett, amely hipotézist addig nem tudjuk elvetni, amíg elő nem kerül egy korábbi külföldi kiadás a Nagy Sándor hamvairól szóló frázisgyűjteménnyel.

Az 1709-es *Manuductio ad eloquentiam* című nagyszombati tankönyv is adalékot szolgálhat a nagyszombatiak tankönyvkompilálási eljárásaihoz. A munka a korábbiakhoz hasonlóan szintén Suárezt követi, de mint Bán Imre megállapította, szintén a barokk ízléshez igazították klasszicizáló és skolasztikus nézeteit.⁶² Szinnyei József alapján a szakirodalom tudni véli, hogy Hávor István jezsuita, a nagyszombati retorikai osztály tanára adta ki, Bartók István azonban bebizonyította, hogy a könyv szinte szó szerinti újrakiadása egy 1689-es udinei tankönyvnek.⁶³ A könyv meghatározó témája a *copia verborum* és a körmondat felépítése az amplifikáció segítségével. Amplifikáció háromféleképpen történhet: a közös helyek kifejtésének segítségével (etimológia, forma, hasonlóság, ellentét stb.), külső helyek bevonásával – ezek listája Suáreztól származik: „praejudicia, fama, tormenta, tabulae, jusjurandum, testes”⁶⁴ –, valamint *aequipollentiák* – egyenértékű kifejezések, szinonimák – használatával. A külsődleges tanúságtételek (*loci extrinseci*) között találjuk az *exemplumot* és a *proverbiumot*,⁶⁵ amelyek gyűjtéséhez szent és profán segédkönyvek használatát javasolja. Itt Erasmust is megemlíti, bár nem a saját nevén, hanem mint „átkozott emlékeztető férfiút”, akinek

58 *Tractatus Chriae, sive ex tempore dicendi compendium* (Nagyszombat: Johann Andreas Hörmann, 1694). Említését lásd: BARTÓK, „XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk...”, 18–19. Az RMK II és Bartók viszont csak a szintén Hörmann által kiadott 1699-es kiadást ismeri (RMK II 1977). Volt még 1717-es nagyszombati kiadása is, nyomdásza Friedrich Arnold Gall.

59 *Tractatus Chriae, sive ex tempore...*, 70–81.

60 *Tractatus Chriae, sive Perfectum ex tempore dicendi compendium* (Passau: Georg Höller, 1674). (A nyomtatványt a VD 17 nem ismeri.)

61 Uo., A1v, illetve a nagyszombati kiadásban: A2r–v.

62 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 52–60.

63 BARTÓK István, „Manuductio ad eloquentiam, 1709: A nagyszombati retorikai kézikönyv mintája és kiadója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 816–820.

64 *Manuductio ad eloquentiam seu via facilis ad assequendam* (Nagyszombat: Typis Academicis, 1709), 193. – RMK II 2377.

65 Uo., 202–203 és 349–354.

Adagiáit szerencsére a velencei Paolo Manuzio az eretnekségektől megtisztítva a katolikus olvasók számára is kiadta.⁶⁶

A *copia* helyei után a körmondat *ornatus*ának tárgyalása következik, tehát a trópusok és figurák tana. Itt, a stilisztikai részben a Nagy Sándor hamvairól szóló mondás Tesaurótól vett variációit szintúgy megtaláljuk, mint a fentebb leírt *Tractatus Chriae* című könyvben.⁶⁷ Ennek kapcsán felmerülhet, hogy esetleg a korábbi udinei kiadás adhatott ötletet ahhoz, hogy a nagyszombatiak Tesauro példatárával egészítsék ki a *Tractatus Chriae*-t, ha valóban az ő leleményük ez a kiegészítés. A *Manuduction*ának ez a része néhány, a kivonatolással kapcsolatos gyakorlati tanáccsal végződik:

Ezen a módon, amint azt könnyen beláthatjuk, nemcsak a feliratok, hanem a szónoklatokat, a dicsőítő szövegeket és a misszilis leveleket is szellemesség, erőteljesség, átütővé és elegánssá tehetjük, ahogy azt Justus Lipsiusnál és más modern szerzőknél is megfigyelhetjük. Különösen igaz ez Plautusra, akitől elegáns kifejezési formákat tudsz kivonatolni, és azokat jegyzetelés közben fajtájuk és kategóriájuk szerint csoportosítani, ahogyan azt feljebb a harmadik fejezetben a metaforák kapcsán elmondtuk, hogy így mindig kezded ügyében legyen a képies kifejezések *sylvája*.⁶⁸

Tesauro megjelenése a *copia* tárgyalásánál azt bizonyítja, hogy a nagyszombati jezsuiták ízlése a barokk irányába tolódott el, amelyhez Suárezt is igyekeztek igazítani. A nyelvi és tárgyi bőség gyűjtésének írásbeli aspektusa is felerősödött valamennyire a Suárezt követő jezsuita retorikákban.

Kaprinai István jezsuita történetíró *Institutio eloquentiae sacrae generatim* című (1758) retorikai tankönyve – amelyet *speciatim* című második kötettel is kiegészített – kései mű az eddig tárgyaltakhoz képest, azonban a benne foglaltak az excerpálással kapcsolatban számos korábbi gyakorlatot is megörökítettek, ráadásul minden eddigi forrásunknál részletesebben.⁶⁹ A téma a könyvek olvasásának szentelt külön fejezetben kerül szóba. A kérdéses rész valóságos bibliográfiai ajánló, amely elsősorban a jezsuita könyvtermésre koncentrál.⁷⁰ Kaprinai a *De modo legendi* címet viselő alfejezetben azt ajánlja, hogy olvasás közben három dologra figyeljünk: az invencióra, vagyis az érve-

66 Uo., 352: „*Proverbia Sacra habes a Martino del Rio, et a Navarino in suis adagialibus sacris collecta. Profana in Chiliadas collegit damnatae memoriae vir; quae nunc expurgata, Manutii nomen gerunt; sicut et Apophthegmata Sapientum; de quibus illud dici potest, quod de suis carminibus Martialis: Sunt bona, sunt mala, sunt etiam mediocria quaedam.*” Kiemelések az eredetiben.

67 *Manuductio ad eloquentiam*..., 308–314.

68 Uo., 314: „*Hac ratione, ut consideranti patebit, non Inscriptiones modo, verum et Orationes, et Panegyres, et Litterae etiam Missivae, acutae, fortes, nervosae, et elegantes redduntur; ut videre est in Justo Lipsio, aliisque modernis Authoribus. Maxime vero in Plauto, ex quo elegantes has loquendi formas decerpere poteris, easque sub suis generibus et categoriis, ut supra cap. 3. de Metaphoris diximus, annotando collocare, quo sic promptam semper ad tuum usum hujuscemodi figuratorum dictorum Sylvam habeas.*”

69 Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim* (Kassa: Typis Universitatis, 1758); Stephanus KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae speciatim* (Kassa: Typis Universitatis, 1763).

70 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek*..., 83–97.

lésre, a diszpozícióra, valamint az elokúcióra.⁷¹ A következő alfejezetben ír magáról az excerpálásról. A kitartó jegyzetelés példája számára Paolo Segneri (1624–1694), olasz jezsuita prédikátor, aki egyben Kaprinai művének egyik fontos forrása is volt; Kaprinai tudomása szerint a rend generálisa, a könyv megírásának idején elhunyt Ignazio Visconti (1682–1755) a halála napjáig használta ezeket a jegyzeteket.⁷²

Kaprinai szerint az excerpálásnak három haszna van: gyönyörködtet, segíti az emlékezetet, és jobb híján egész könyvtárat helyettesít:⁷³ így tehát az információnak a viszszafeleltetésére tétele a *copia librorum* által okozott információbőség problémájára jelent gyógyírt, míg maga a másolás éppen az ellentétes bajon, a könyvhiányon segít. A kezelhetőség és a rendszerezettség fontos szempontok lesznek az excerpálás előírásaiban is. Kaprinai leszögezi, hogy az *adversaria* – a rendszerezetlen kivonat értelmében – helytelen formája az excerpálásnak, mert áttekinthetetlen, így az olvasott szöveg elfelejtésével a jegyzet használhatatlanná válik.⁷⁴ A rendszerezéshez ezért több módszer is bemutat. Ám valamiért a szakirodalomban csak azt a Jeremias Drexeltől származó hármas osztályozást ismerteti, amely terjedelmük szerint három csoportba osztja a kivonatokat: *lemma* (kulcsszó), *adversaria* (nem az előbbi értelemben, hanem bölcsmondásként, szentenciaként értve) és *historia* (hosszabb narratív egység).⁷⁵ Az első kivonatolási eljárás a *miscellanea*, amely nem jelent teljes rendszerezetlenséget. Az Amadaeus Bajocensis kapucinus prédikátor *Paulus Ecclesiastes seu Eloquentia Christiana* című könyvéből kölcsönzött leírás szerint csupa nagybetűs kulcsszavakkal és rövid mondatokkal kell összefoglalni az excerpált részletet, és e mellé az összefoglaló mellé kerül maga a kivonat; a nagybetűs kulcsszavakhoz később ábécérendes mutató készíthető.⁷⁶ Ezután írja le Kaprinai Drexel fenti hármas felosztását,⁷⁷ majd szintén Drexel egy másik módszerét, a kivonatok ábécérendes kulcsszavakkal történő csoportosítását („*Adolescentia, Abstinencia, Baptismus, Beatitudo*”).⁷⁸ Ugyanezt a rendszerezést el lehet végezni úgy is, hogy az ábécérend helyett a kulcsszavakat az adott tudományterület inherens logikája szerint csoportosítjuk. Kaprinai a példákat a teológia, az etika és

71 KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, 76–77.

72 Uo., 81: „*Paulus Segneri celeberrimus Italiae Orator, si quid praeclari luminis meditantis occurrerat, confestim adnotare solebat, quod ad extremum pene diem usurpasse dicitur Ignatius Vice-Comes Societatis nostrae Praepositus Generalis nuper vita functus*”. Kiemelések az eredetiben. Kaprinai Segneri-olvasatáról lásd: SZÁRAZ Orsolya, „Devóció, retorika, katolikus identitástudat: Paolo Segneri magyarországi recepciója”, *Studia Litteraria* 45 (2007): 242–251, 243–244.

73 KAPRINAI, *Institutio eloquentiae sacrae generatim*, 78–80.

74 Uo., 81: „*Excerpta saepius refumatur, ne otiose in adversariis, velut in blattarum forulis, delitescant, et facile (nisi relegeris) in oblivionem adducantur. Denique ratio excerpandi sit ordinata, idest, methodum habeat suam, de qua speciatim agemus*”. Kiemelések az eredetiben.

75 MACZÁK Ibolya, „A zsenigéjéből szerencsésen kifejtett character: Versegly Ferenc és az excerpálás”, in *Margonauták: Írások Margócsy István 60. születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, VADERNA Gábor, AMBRUS Judit és BÁRÁNY Tibor, 51–56 (Budapest: Reciti Kiadó, 2009), 53.

76 GYAPAY László, „Mikor keletkezett a *Nemzeti hagyományok?*”, in uo., 81–87, 81–82.

77 Uo., 82–83.

78 Uo., 84.

a politika szférájából meríti.⁷⁹ Ezt a módszert nevezi *loci communes*-nek, ami itt valamely témának a rá jellemző kulcsszavak és érvhelyek szerinti kifejtését jelenti. Kaprinai negyedik módszere valamely mű egyszerű összefoglalása – *epitome* vagy *compendium*. Az ötödik módszer az úgynevezett *oratoria* készítése, amelynek célja kifejezetten a hitszónok elméleti felkészülésének elősegítése: két részből áll, az egyik az invencióhoz tartozó kivonatokat tartalmazza, a másik pedig az *ars*-ről, a szónoki mesterségről szóló, az invenciót, a diszpozíciót és az elokúciót rendszerező excerptákat.⁸⁰ Az utolsó, hatodik módszer újra Drexelé, és *methodus Symbolarum* a neve. Ez ismét kifejezetten a prédikátort segíti, és nem mást jelent, mint bibliai szentenciáknak, történeti exemplumoknak, egyházatyáktól vett idézeteknek az egyházi év vasárnapjai és ünnepnapjai szerinti csoportosítását.⁸¹

Végül az időrendi sorrendtől eltérve egy olyan katolikus kézikönyvet kell megemlítenünk, amely nem jezsuita szerzőhöz köthető, ám mégis rokon a jezsuita tezaurizálás divatjával. A magyarországi irodalomelméleti gondolkodás kivételes alakjáról, a piarista Lucas Moeschről (1651–1701) van szó. A mainzi születésű paptanár Privigyében tanított, amely működése idején vált le a kegyesrendiek lengyelországi tartományáról, és lett része a létrejövő magyar viceprovinciának. *Vita poetica* című tankönyve ekkoriban, 1693-ban jelent meg Nagyszombatban.⁸² A mű allegorikus dráma formájában, öt felvonásban, az emberi életkorokhoz kötve, a gyermekkortól az aggasztánkorig haladva mutatja be az egyes műfajokat. További érdekessége, hogy képverseket és egyéb költői játékokat is tartalmaz, és emblémaköltészetéről is ad felvilágosítást. Különlegessége, hogy a hagyományos poétikáktól eltérően olyan témákat is érint, amelyek általában a retorikákban fordultak elő. Beszél ugyanis invencióról, diszpozícióról és elokúcióról, pontosabban ezek a fogalmak mint drámai szereplők maguk mutatkoznak be *Neo-Poētának*, az első rész főszereplőjének. *Inventio* alakja a következőket mondja magáról: a retorikai feltaláláshoz hasonlóan ő is a valós vagy valószínű gondolatok kitalálását jelenti, viszont a szónoklatoktól eltérően helyet kap benne a fikció és a metrum, valamint több szerepet játszik benne „a dolgok és a szavak pazar bősége” („luxus rerum, ac verborum”), és a trópusok használata is jóval szabadabb a költészetben.⁸³ A feltaláláshoz *Inventio* gyakorlatias tanácsot is ad az ifjú költőtanoncnak: „Ne keress magadnak más forrást, mint a közhelyeket, avagy az érvek és a formulák kézikönyveit, hogy velük öntözd meg dalodat.”⁸⁴

79 Uo., 84: „ut: *DEUS*, quo pertinent: *templa, religiones, sacrificia*, etc. 2. *Homo*, cujus duae sunt partes: *corpus*, et *anima*. 3. *Rex, imperium, leges*, etc. 4. *Vita civilis*, ad quam spectant: *lites, ludi, amici*, etc.” Kiemelések az eredetiben.

80 Uo., 84–85.

81 Uo., 84–86.

82 A szerzőről és a műről lásd BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 62–78; BARTÓK, „Sokkal magyarabbul...”, 41–73.

83 Lucas MOESCH, *Vita poetica per omnes aetatum gradus deducta, sive poësis tota vitalis, docens, canens et ludens* (Tyrnavia: Johann Adam Friedl, 1693), 12. – RMK II 1750.

84 Uo., 13: „Fontes non alios tibi persuade, quam locos communes, sive promptuaria argumentorum ac conceptuum, ex quibus carmen irriges.”

A mi szempontunkból a felvonásokat követő közjátékok, *interludiumok* a legérdekebbek. Ezekben ugyanis Moesch maga is példát nyújt a versszerzésben hasznosítható gyűjtemények felépítéséhez. A második felvonás után például az Ábécé (*Alphabetum*) allegorikus alakja szólítja meg a poétikát tanulmányozó gyermeket, és mindjárt Ravisius Textor *Theatrum philosophicumát* – vagyis az *Officina partim historii, partim poeticis referta disciplinist* – ajánlja figyelmébe.⁸⁵ Ezt valódi ábécérendes lexikon követi különböző témákról, az első kulcsszó az *Abstemii* (bornemisszák), az utolsó a *Viri fortes* (erős férfiak). A gyűjtemény a legtöbbször neveket kínál az antik mitológiából és történelemből az egyes kulcsszavakhoz, az erős hősök között így többek között Herculest és Theseust sorolja fel.⁸⁶ A pásztori költészet műveléséhez például nagy segítséget jelenthet, hogy egy helyen olyan pásztorneveket sorol fel, amelyeket Tasso vagy az olasz költészet nyomán Zrínyi is használt: „Amyntas, Tityris, Daphnis, Giges, Tilippus” stb.⁸⁷ A második rész utáni interludiumban *Curiositas* lép színre, aki egzotikus helyekhez köthető érdekességeket mutat be. Először olyan helyeket sorol fel, amelyek valamilyen arról nevezetese, hogy valamilyen bővelkednek – „Pontus és Macedónia fehér ürömben”, „a Gangesz angolnában”⁸⁸ –, majd olyan helyek következnek, ahol bizonyos dolgok ritkák, így megtudhatjuk például, hogy Krétán és Afrikában kevés a medve.⁸⁹ A negyedik részben Öregség (*Senectus*) mitológiai történetek allegorikus magyarázatát kínálja („Argus, a százszemű, a védelmező és körültekintő embert jelképezi”⁹⁰). Végül pedig az ötödik rész közjátékában Poësis alakja mutat be átváltozástörténeteket Ovidius alapján, mégpedig a megfelelő állat vagy növény szerinti alfabetikus rendben.⁹¹ Összességében megállapíthatjuk, hogy a gyűjtemények összeállításával Moesch célja nem a kifejezőkészség gazdagítása vagy a jól sikerült részletek imitációjának-emulációjának a tanítása volt. Ilyen törekvésre művében csak az a részlet utal, ahol alkalmi versekhez kínál klasszikus idézetanyagot.⁹² Ábécérendes ismerettáraival célja inkább a dolgok bőségének illusztrálása, vagyis olyan mitológiai, történelmi és földrajzi példatár összeállítása, amelyek az érvek és a tudós utalásokat igénylő képek, alakzatok – hasonlat, halmozás stb. – feltalálását segítik. Így is a Magyarországon addig megjelent tudástárak közül ezt a művet sikerült leginkább az iskolai poézis igényeire szabni.

85 Uo., 85. Ravisius Textor művének kiadástörténetéről és címváltozatairól lásd: ISTASSE Nathaël, „Les Epitheta et l’Officina de Joannes Ravisius Textor: conception auctorale et destinée éditoriale”, in *Qui écrit?: Figures de l’auteur et des co-élaborateurs du texte (XVe-XVIIIe siècles)*, éd. FURNO Martine, 111–135 (Lyon: ENS Éditions-Institut d’Histoire du Livre, 2009).

86 MOESCH, *Vita poetica*, 101.

87 Uo., 98.

88 Uo., 189: „Absynthio Pontus, Macedonia”; „Anguillis Ganges”.

89 Uo., 196: „Ursis Creta et Africa [carentes]”.

90 Uo., 271: „Argus centoculus indicat hominem praesidem et circumspectum.” Kiemelés az eredetiben.

91 Uo., 305–309.

92 BÁN, *Irodalomelméleti kézikönyvek...*, 68–69.

3. Konklúzió: az elmélet a gyakorlatban?

Ha ezek után arra a kérdésre keressük a választ, hogy vajon hathattak-e a hazai vagy magyar vonatkozású elméletek a kivonatolás gyakorlatára, akkor nem lehetünk elég óvatosak. Egyrészt a magyar diákok nyilván nemcsak hazai könyvek alapján tanulták az excerpálást, hiszen a témában releváns nemzetközi művek hatása is folyamatos volt. Másrészt a jegyzetelés minden valószínűség szerint olyan tevékenység volt már akkor is, amely esetében a gyakorlati úton történő tanítás és elsajátítás legalább olyan fontos volt, mint az elmélet.

Egyelőre úgy tűnik, hogy a szentírási szövegekből kompilált imakönyvek esetében valóban rámutathatunk bizonyos hatástörténeti összefüggésekre. Érdekes azonban, hogy először nem puritán körökben jelennek meg a biblikus imaszövegek, hanem a katolikus megújulás képviselőinél. Pázmány Péter már 1606-ban azzal büszkélkedik, hogy imakönyvében bibliai idézetekből összeállított imádságok is vannak. Ezek jelentősége akkor is adott, ha az első kiadás igehelyeket jelölő margójegyzetei fokozatosan kikopnak a későbbi kiadásokból.⁹³ Pázmány sikerkönyvét, amely 1665-ig még ötször jelenik meg újra,⁹⁴ különféle átdolgozások is követik. Batthyány Ádám (1610–1659) 1654-es *Lelki kard* című 1654-es imakönyvébe több Pázmány-imádságot is beledolgoz,⁹⁵ és Kopcsányi Márton imakönyvében is találunk Pázmány könyvével közös imádságokat.⁹⁶ A biblikus imádság konfesszionális határokat sem ismer, gondoljunk csak Mihálykó János evangélikus lelkipásztor imádságoskönyvére (1609), amely Pázmány protestáns hitelvekkel is összeegyeztethető imáinak kendőzetlen plagizálása.⁹⁷

Medgyesi és Szilágyi Tönkö munkásságával egyidőben ugyanakkor már megjelennek biblikus helyekből összeállított protestáns imakönyvek is. Ezek a pragmatikus ráizmust a bibliai szövegek analízisére használják, mint például az ágostai hitvallású Kassai András *Centuria quaestionum duabus* (1644) című, magyar nyelvű könyve, amely Krisztus szenvedéséről szóló elmélkedéseket tartalmaz katekizmus (kérdés-felelet) formájában. A passió evangéliumi elbeszélését ugyanebben a könyvben latin nyelvű analitikus táblák segítik.⁹⁸ Ennél sokkal jobb példa Szokolyai Anderko István (1620/21–?) könyvecskéje, amely imádságban használható ószövetségi verseket listáz. Minden imája az Ószövetség egy-egy könyvéből szemlézi a megfelelő igehelyeket.⁹⁹

93 PÁZMÁNY Péter, *Keresztyeni imadsagos keonyv, melybe szep aytatos keoneorgesek, haladasok es tanusagoc foglaltatnac* (Graz: Georgi Widmanstadius, 1606). – RMNy 945; BAJÁKI, „Dialógus az imakönyvekben...”.

94 RMNy 1003, 1345, 1513, 2340, 3190.

95 BATTHYÁNY Ádám, *Lelki kard, avagy imádságoskönyv* (Bécs: Cosmerovius Máté, 1654). – RMNy 2508A.

96 BAJÁKI Rita, „Pázmány Péter és Kopcsányi Márton imakönyve”, in *Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti tanulmányok 4, 11–22 (Piliscsaba: PPKE BTK, 2012).

97 MIHÁLYKÓ János, *Kereztien istenes es aytatos imadsagok* (Bártfa: Jacob Klösz, 1609). – RMNy 976.

98 KASSAI András, *Centuria quaestionum duabus minus de gratiosa servatoris nostri passione* (Bártfa: Jacob Klösz, 1644), 100–101, 106. – RMNy 2049.

99 SZOKOLYAI ANDERKO István, ford., *A Szent Bibliának ó testamentomi könyveiből egybe-szedegettetott áhitatos könyörgések* (Leiden: Hieronymus Vogel, 1648). – RMNy 2217.

A könyv azonban nem saját mű, hanem Paulus Leonards holland imakönyvének fordítása, amellyel Szokolyai Anderko leideni tanulmányai alatt találkozott.¹⁰⁰ A könyv második kiadása viszont nagyon érdekes, ugyanis Sárospatakon jelent meg 1669-ben.¹⁰¹ Ekkoriban a Rákóczi család központja valóságos puritán kulturális központnak számított. I. Rákóczi György halála (1648) után az özvegy, Lorántffy Zsuzsanna ide vonul vissza, és követi őt Medgyesi Pál is, aki először a fejedelemné udvari lelkészeként, majd Sárospatak pásztoraként szolgál 1663-as haláláig. Nem lehet véletlen, hogy a fejedelem helyi nyomdásza, a Buzinkai-féle tankönyveket is kiadó Rosnyai János éppen ekkoriban több olyan imádságoskönyvet is megjelentet, amelyet összeállítójuk szentírási szövegekből kompilált. Szokolyai Anderko könyvénel néhány évvel korábban ekkortájt jelenik meg Köleséri Sámuel (1629–1683) *Bánkódó lélek nyögési* című imakönyve, amelynek biblikus imádságai Nagyvárad 1660-as elestét siratják.¹⁰²

A legjobb biblikus inspirációjú, a puritán és rámista ideáloknak is megfelelő imakönyv azonban nem más, mint Kemény János *Gileád balzsamuma* című könyve, amelyet Rosnyai 1659-ben adott ki. Mint ismeretes, a könyvet Kemény János Bahcsiszeráj közelében, a tatár fogságban állította össze a maga és rabtársai vigasztalására. A könyv címlapja olyan analitikus táblákat ígér, amelyek a zsoltárokat, az ószövetség könyveit, valamint a protestáns hagyományban apokrifnek számító könyveket dolgoznak fel. Valójában inkább olyan tematikus válogatás Kemény műve, amely a zsoltárokat és a többi bibliai verset a különböző alkalmak és imaszándékok szerint csoportosítja.¹⁰³ A könyv viszont egy olyan imával végződik, amelyben Kemény aktívabb kompilátorként, sőt szerzőként lépett fel. Az imádság alapanyagául a zsoltárokból, valamint Jób könyvéből vett versek szolgálnak, Kemény ezeket a szöveghelyeket összefüggő imává alakítva igyekszik vigasztalni a magyar rabokat. A puritán imádságelméletek által előírt biblikusságnak tökéletesen megfelelő szöveg kétségtelenül a *Gileád balzsamuma* legkedveltebb részévé vált. Kemény még fogságban volt, amikor imakönyvének a hazaküldött kézírata már felkeltette Medgyesi Pál figyelmét, aki ezt a záró imát 1658-ban egy igehirdetésének a függelékeként külön is megjelentette.¹⁰⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy a *Gileád balzsamuma* publikálásában is aktív szerepe volt: noha látszólag a könyv-

100 Szokolyai Anderko másik hollandból készített fordítása, amely a 18. század közepéig több kiadást is megért, szintén imakönyv volt, a címe: *Sérelmes lelkeket gyógyító Balsamon*. A két könyvről: Péter EREDICS, *Ungarische Studenten und ihre Übersetzungen aus dem Niederländischen ins Ungarische in der Frühen Neuzeit*, Hg. Tamás LICHTMANN, Debrecener Studien zur Literatur 14 (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2008), 35–72.

101 Vö. Sárospatak: Typis principis, 1669. – RMNy 3593.

102 Az álcímlappal ellátott szöveg a következő, keresztény tanítást tartalmazó műhöz kapcsolódik: KÖLESÉRI Sámuel, *Idvesseg sarka, avagy az Evangéliom szerint-való igaz religiónak, első-fundamentomos igasságának avagy principiuminak [...] öszve-szedeteése* (Sárospatak: Rosnyai János, 1666). – RMNy 3309.

103 KEMÉNY János, *Gilead balsamuma, az az Sz. Dávid száz ötven soltárinak céljok és értelmek szerént egyben szedegtetéseknék és kilencz részekben alkalmaztatásoknak tablaja [...]* (Sárospatak: Rosnyai János, 1659). – RMNy 2869.

104 MEDGYESI Pál, *Istenhez-valo igaz megteres, avagy szent és isteni igaz mod* (Sárospatak: Typis Principis [Rosnyai János], 1658). – RMNy 2794. Az ima a könyv második, álcímlappal ellátott prédikációjához kapcsolódik: *Ötödik jaj es siralom*.

nyomtató jegyzi a könyv előszavát, felmerültek érvek mellett is, hogy igazi szerzője maga Medgyesi, aki jó viszont ápolt Keménnyel, sőt utóbbi minden bizonnyal ismerte és olvasta is a puritán szerző imádságelméletét, ugyanis a *Doce nos orare* második, *Abba atya* című részének Váradon megjelent különlenyomatát Medgyesi neki dedikálta.¹⁰⁵ Összességében Kemény könyve jól példázza a bibliai kivonatokat előnyben részesítő puritán elméletek hatását. Hadvezérként, udvari emberként és diplomataként a szerző már a könyv ajánlólevelében is hangsúlyosan mint nem professzionális szerző lépett fel, és az önéletírásából is gyakran idézett passzust visszhangozva panaszkodott elégtelennek vélt tanulmányaira, amelyek tizenöt éves korában megszakadtak.¹⁰⁶ Nem volt sem eruditus, sem pedig egyházi személy, Kemény mégis rabságban sínylődő katonái számára afféle lelki családfőként igyekezett viselkedni – vagy legalábbis az erdélyi olvasóközönség előtt magát ebben a szerepben feltüntetni –, és olyan gyűjteményt állított össze, amelybe mindazt kigyűjtötte a Bibliából, amit hasznosnak vélt a rábízott közösség devóciós életének igazgatásához.

Summary

GÁBOR FÖRKÖLI

The theory of excerpting and commonplacing in early modern Hungary

Commonplacing was a general method for knowledge management and for obtaining skills in rhetoric during the early modern period. This topic has been largely explored by international scholarship in the last few decades (Ann Moss, Alberto Cevolini, Élisabeth Décultot and others). Based on rhetorical, homiletical, and sometimes poetical treatises of the era, this paper aims to give an overview of the theoretical remarks on commonplacing in the early modern Hungarian Kingdom and Transylvania. Examples are quoted from the authors of the Protestant humanism (Leonhard Stöckel), from Hungarian students of paroemiology taught by the followers of Johannes Sturm in Strasbourg (Albert Szenci Molnár), from Hungarian Ramists and puritans (György Martonfalvi Tóth, Márton Szilágyi Tönkő) and from the Catholic tradition (the Jesuit István Kaprinai and the Piarist Lucas Moesch). Whereas the theory of commonplacing was international, the paper argues that some of these works had an immediate effect on local practices. The last chapter demonstrates this hypothesis by linking puritan homiletics with prayer books compiled from biblical quotations that the authors arranged with headings and Ramist diagrams.

105 MEDGYESI Pál, *Abba atya, avagy könyörgesnek lelke* (Várad: Szenci Ábrahám, 1650). – RMNy 2352. Erről a kapcsolatról és Medgyesi szerzőségéről, valamint Keményre tett hatásáról lásd: PÉNZES Tiborc Szabolcs, „»Dicsérlec tégedet a poganyoc között Vram...«: A *Gilead Balsamuma* zsoldtárainak helye és szerepe Kemény János életművében”, in *A zsoldtár a régi magyar irodalomban*, szerk. PETRŐCZI Éva és SZABÓ András, 255–265 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2011), 257–261.

106 Modern kiadásban: KEMÉNY János, „A »Gilead balsamuma« előljáró beszéde”, in KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, szerk. V. WINDISCH Éva, Magyar remekírók, 327–330 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980).